

Christofer Herrmann

(Johannes-Gutenberg-Universität Mainz)

<https://orcid.org/0000-0002-4018-2318>

Mistrz Jan – architekt Pałacu Wielkich Mistrzów na zamku malborskim. *Oeuvre* i oryginalny styl wybitnego mistrza budowlanego działającego między 1375 a 1406 r.*

<https://doi.org/10.26881/sds.2023.26.03>

Keywords: architecture, the Grand Master's Palace, Malbork, Arensburg, Bytów

Wyjątkowa architektura Pałacu Wielkich Mistrzów już od ponad 200 lat budzi szczególne zainteresowanie badaczy historii sztuki¹. Dotyczyło ono także pytania o mistrza budowlanego odpowiedzialnego za to genialne dzieło – pytania, na które dotąd próbowano udzielić różnych, często dość hipotetycznych odpowiedzi. Stosunkowo wcześniej zostało nawet wprowadzone do dyskusji nazwisko architekta: w 1920 r. Konrad Steinbrecht zaproponował pochodzącego z Koblencji mistrza murarskiego Nikolausa Fellensteina². Teza ta jednak, z uzasadnionych przyczyn, nie ugruntowała się w badaniach. Fellenstein wstąpił do służby wielkiego mistrza dopiero w 1400 r. i był tam zatrudniony do roku 1418³. Budowę Pałacu podjęto natomiast już około 1380 r., czyli 20 lat przed

* Artykuł powstał na podstawie referatu pod tym samym tytułem, który został wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Sapientia aedificavit sibi domum” (Malbork, 15–17 listopada 2019), zorganizowanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku.

¹ Aktualny stan badań zob. C. Herrmann, *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg*, Petersberg 2019, s. 19–29.

² K. Steinbrecht, *Der Hochmeisterpalast [w:] Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis zum 1. Juli 1920*, Danzig 1920, s. 7–16.

³ Zob. C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 427.

pojawieniem się Fellensteina w Malborku. Wraz z odrzuceniem tej tezy budowniczy Pałacu ponownie stał się „bezimienny”. Różni badacze próbowali potem szukać jego pochodzenia drogą porównań stylistycznych. Zakres domniemanych obszarów jego działalności postrzegano przy tym bardzo szeroko. Pojawiały się takie propozycje, jak: Nadrenia, Francja, Flandria, Czechy, Włochy Północne i Anglia⁴. Niektórzy autorzy zakładają nawet, że mistrz musiał podróżować lub pracować w kilku z wymienionych krajów.

Moje badania nad Pałacem Wielkich Mistrzów przyniosły nowe podstawy do dyskusji na temat mistrza budowlanego, nawet jego imię – Mistrz Jan – można z pewnym prawdopodobieństwem uznać za odkryte. Chciałbym poniżej przedstawić i uzasadnić te nowe tezy w odniesieniu do mistrza budowlanego. Należy wyraźnie podkreślić, że argumentacja w dużej mierze opiera się na analizach stylistycznych i strukturalnych budowli. W takich badaniach subiektywne oceny zawsze odgrywają pewną rolę, stąd też trudno mówić o stuprocentowych, niepodważalnych dowodach – nie jest to jednak niczym wyjątkowym w badaniach nad historią sztuki średniowiecznej. Prawie nigdy nie mamy absolutnej pewności, a jedynie większe lub mniejsze przypuszczenie. Chciałbym jednak podkreślić, że przedstawione tutaj tezy nie opierają się jedynie na argumentach wynikających z analizy stylistyczno-formalnej, ale znajdują oparcie również w źródłach historycznych i wynikach analiz z zakresu nauk przyrodniczych (jak dendrochronologia). Powiązanie różnych grup faktów zwiększa wiarygodność wniosków, nadając poniższym interpretacjom dość wysoki stopień prawdopodobieństwa.

Chciałbym zacząć od ważnych faktów dotyczących badań dendrochronologicznych więźb dachowych, ponieważ w ich rezultacie udało się uzyskać istotne wskazówki do precyzyjnego datowania budowli. Chociaż większość dachów została w późniejszych czasach wzniesiona od nowa, znaczną część starych belek wykorzystano ponownie, a niektóre zachowały się nawet *in situ*, tj. nadal znajdują się w tych miejscach, w których zostały zamontowane w czasie budowy pałacu pod koniec XIV w. Na podstawie badań dendrochronologicznych, przeprowadzonych przez Aleksandra Koniecznego w 2016 i 2018 r.⁵, można wyznaczyć następujące etapy

⁴ *Ibidem*, s. 330–342.

⁵ Por. sprawozdanie z badań dendrochronologicznych Aleksandra Koniecznego w mojej publikacji (C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 534–553).

budowy Pałacu u schyłku XIV w.: dach nad budynkiem północnym (mieszkanie wielkiego mistrza) został odwiązany w latach 1383/1384, dach nad budynkiem zachodnim – około 1385 r., a dach nad częścią południowo-zachodnią Pałacu (z fasadą od strony dziedzińca) – w 1396 r. Wynika stąd następująca chronologia budowy: budynek północny został przebudowany około 1380/1383 r., gmach zachodni około 1380/1385 wzniesiono na nowo, a południowo-wschodnia część Pałacu po dłuższej przerwie została przekształcona w latach 1393/1396. Na tej podstawie należy wnioskować, że inicjatywę rozbudowy Pałacu podjął wielki mistrz Winrich von Kniprode i od niego zależał wybór architekta.

W tym miejscu dochodzą do głosu źródła pisane. Do tej pory nie był znany żaden pisany dokument dotyczący budowniczego pałacu. Jednak z moich badań wynika, że istnieją dwa rachunki, które z dużym prawdopodobieństwem odnoszą się do tego architekta. Johannes Voigt i Ludwig Häbler przygotowali wypisy z zaginionej dziś księgi rachunkowej konwentu malborskiego z lat 1395–1398, które w 1920 r. zredagował i wydał Arthur Sielmann. Pod rokiem 1397 znajduje się tam następująca adnotacja: „Item 121½ m. meister Johann vor varbe und czu molelone”⁶. Ów „meister Johann” (mistrz Jan) dotychczas był postrzegany w literaturze naukowej jako artysta malarz, który realizował zlecenia od wielkiego mistrza⁷. Ten krótki tekst budzi jednak wątpliwości odnośnie do tego, czy rzeczywiście dotyczy twórczości w zakresie malarstwa tablicowego. Wpis można również rozumieć w taki sposób, że nie chodziło tu o wysokiej jakości artystycznej malarstwo tablicowe, a jedynie o proste wymalowanie większych powierzchni ścian.

Taką właśnie interpretację powyższego fragmentu tekstu potwierdza drugi rachunek, który w edycji Sielmanna znajduje się tylko dwa wersy niżej, a który do tej pory nie był brany pod uwagę. Napisano tam: „Item 20 m. vor gotlendischen steyn, den meister

⁶ A. Sielmann, *Die Reste des Marienburger Konvents buchs aus den Jahren 1395–1398*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1920, Bd. 60, s. 72.

⁷ Zob.: J. Voigt, *Das Stilleben des Hochmeisters des deutschen Ordens und sein Fürstenhof* [w:] *Historisches Taschenbuch*, 1. Jahrgang, Leipzig 1830, s. 236; B. Schmid, *Maler und Bildhauer in Preußen*, „Altpreußische Forschungen” 1925, Bd. 1, s. 45; J. Trupinda, *Zespół heraldyczny z herbem von Jungingen w systemie dekoracji malarskiej piętra reprezentacyjnego Pałacu Wielkich Mistrzów w Malborku*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2006, t. 12, s. 407; K. Pospieszny, *Malbork (Marienburg)* [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce. Katalog zabytków*, red. A. Labuda, K. Secomska, Warszawa 2004, s. 70.

Johann schuldig bleibt im 95. Jar”⁸. Stąd wynika, że w 1395 r. mistrz Jan pozyskał gotlandzki wapień, a pieniądze na to pożyczono mu z malborskiej kasy. Najwidoczniej wydał jednak mniej na kamień i różnicę zwrócił kasie konwentu w 1397 r. Malarz z pewnością nie zostałby wysłany, aby kupić kamienie, było to raczej typowe zadanie dla specjalisty budowlanego. Jan był więc mistrzem kierującym budową, który na zlecenie inwestora kupował materiały (takie jak kamień czy farby) i opłacał rzemieślników.

Żaden z dwóch rachunków jednak nie wskazuje, której budowli dotyczyły wskazane prace i do budowy której były przeznaczone wymienione w nich materiały. Czy dotyczyły Pałacu Wielkich Mistrzów, czy jakiegoś innego budynku w obrębie malborskiego założenia zamkowego? W każdym razie chodziło o plac budowy, na którym w 1395 r. potrzebne były większe ilości wapienia, a w 1397 r. podjęto tam szeroko zakrojone prace malarskie. Oba stwierdzenia wpisują się dokładnie w ostatnią fazę budowy Pałacu Wielkich Mistrzów. Zgodnie z wynikami badań dendrochronologicznych dach nad częścią gmachu Pałacu od strony dziedzińca został wzniesiony w 1396 r. Zakończenie prac murarskich i zamknięcie budynku w stanie surowym musiało więc mieć miejsce na przełomie 1395/1396 r. Obejmowały one wzniesienie rozczłonkowanej oknami fasady, z użyciem elementów wapiennych, co wymagało zakupu niezbędnych materiałów budowlanych w 1395 r. Należy tu zwrócić uwagę, że użycie importowanych ciosów kamiennych w architekturze państwa zakonu krzyżackiego w Prusach należy do rzadkości. Tylko nieliczne znaczące budowle powstały z użyciem opracowanego artystycznie kamienia wapiennego, przy czym Pałac Wielkich Mistrzów odznacza się największą ilością opracowanego wapienia na tle całych Prus. Jest to kolejny argument przemawiający za tym, że poświadczony dla 1395 r. zakup większej ilości gotlandzkiego wapienia był związany z końcowym etapem prac przy Pałacu. Po zakończeniu prac murarskich kolejnym etapem było wyposażenie wnętrza. W 1397 r. zostało wymalowane według jednolitego projektu reprezentacyjne piętro⁹, do czego były potrzebne duże ilości farb, należało także najać rzemieślników. Zachowane zapisy z księgi rachunkowej pasują dokładnie do tego

⁸ A. Sielmann, *Die Reste des Marienburger Konventsbooks...*, s. 72.

⁹ Zob. C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 293–298.

procesu budowy. Wiele wskazuje więc na to, że za prace przy Pałacu odpowiedzialny był jako architekt wspomniany mistrz Jan.

W kontekście tej identyfikacji można by się zastanawiać, czy mistrz Jan nie był zakonnym urzędnikiem odpowiedzialnym za zaopatrzenie w materiały budowlane („Steinmeister”, „Maurermeister”)¹⁰. Nie mogło to jednak dotyczyć mistrza Jana, ponieważ urzędnicy zakonni nigdy nie byli określani jedynie jako mistrz (*Meister*) – określenie to było zastrzeżone wyłącznie dla wielkiego mistrza. Nazwanie kogoś mianem *Meister* wraz z imieniem było natomiast często stosowane wobec rzemieślników¹¹. Dlatego nasz mistrz Jan musiał być rzemieślnikiem, a dokładniej mistrzem kamieniarskim.

Język architektoniczny budowniczego Pałacu

Poza skromnymi wzmiankami w wymienionych wyżej przekazach źródłowych prawie nic nie wiemy o budowniczym Pałacu; jego wielkie dzieło zachowało się jednak w znacznym stopniu niezmienione i stanowi jako źródło rzeczowe doskonałą podstawę do tego, aby scharakteryzować sposób planowania i język architektoniczny jego twórcy. Wziąwszy pod uwagę styl i strukturę architektoniczną Pałacu Wielkich Mistrzów, należy stwierdzić, że budowla ta nie wpisuje się w tradycję architektury zamków państwa zakonu krzyżackiego. We wszystkich swoich cechach struktury architektonicznej i formy znacznie odbiega od pruskich zwyczajów budowlanych. Pałac był całkowicie obcym ciałem w krajobrazie architektonicznym Prus. Chciałbym wskazać kilka konkretnych przykładów:

Struktura fasady

Reprezentacyjna fasada zachodnia Pałacu jest bardzo plastycznie ukształtowaną strukturą, której zasadnicze elementy stanowią przypory (il. 1). Naroża budowli zostały dodatkowo zaakcentowane

¹⁰ Na ten temat zob. J. Trupinda, *Das Amt des „Bauleiters” (magister lapidum; magister laterum; steinmeister; czygelmeister; muvermeister) im Deutschordensstaat im 14. Jh. und in der ersten Hälfte des 15. Jh.*, „Ordines Militares” 2015, vol. 20, s. 239–268.

¹¹ C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland*, Petersberg 2007, s. 132–136.

poprzez wysunięte przed lico przypór wykusze w ich zwieńczeniu. Pomiędzy wysuniętymi szkarpami znajdują się cofnięte wąskie odcinki ścian. Nie ma tu ciągłej płaszczyzny ściany, ponieważ zewnętrzne ściany są na każdej kondygnacji nieco cofnięte względem kondygnacji niższej. Im wyższa kondygnacja tym bardziej ściana zewnętrzna cofa się ku wnętrzu budynku. Powstaje wrażenie konstrukcji szkieletowej, do której włożono fragmenty przepartych oknami ścian. W strefie górnego rzędu okien znajduje się spektakularna osobliwość konstrukcyjna: brakuje tu odcinków muru przypór, w miejsce których, w każdej z przypór wstawiono na narożach dwa delikatne ośmioboczne filary. Takie rozwiązanie, sprawiające wrażenie bardzo kruchego, zaprzecza naturalnemu odczuciu statyki u widza, który odnosi wrażenie, że wąskie filary muszą się złamać pod ciężarem masy muru. W rzeczywistości konstrukcja ta przetrwała ponad 600 lat bez uszkodzeń. Jest to wyczyn techniczny i statyczny majstersztyk architekta, który w ten sposób zaprezentował swoje wybitne umiejętności.

Zasada budowy fasady Pałacu Wielkich Mistrzów pozostawała w diametralnym kontraście do powszechnej metody budowy zamków krzyżackich, w której typowym rozwiązaniem były potężne, od zewnątrz niemal pozbawione artykulacji, gładkie mury obwodowe. Trudno wyobrazić sobie większy kontrast w zakresie konstrukcji.

Rzeźba architektoniczna

Rzeźbę architektoniczną można scharakteryzować określeniem „styl geometryczny”¹². Nigdzie na kapitelach czy konsolach nie znajdziemy elementów przedstawieniowych albo dekoracyjnych (tzn. figur ludzkich lub zwierzęcych, głów, roślin albo liści, ale także maswerku). Zamiast tego zastosowano wyłącznie abstrakcyjne, geometryczne i pryzmatyczne formy, bazujące przede wszystkim na kwadracie, ośmiokącie i piramidzie (il. 2). Najwyraźniej jest to czytelne przed najważniejszym portalem Pałacu – wejściem do Letniego Refektarza (il. 2, po prawej). Kruchta jest wsparta na czterech ośmiobocznych filarach, których bazy i kapitele także są ukształtowane jako ośmioboczne, pryzmatyczne bryły. Widzimy tutaj strukturę, gdzie pryzmatyczne bryły różnej wielkości zostały usytuowane

¹² Zob. C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 317–323.

jedna nad drugą. Trudno o prostszą i bardziej klarowną geometrię. Ten geometryczny styl jest podstawą całej estetyki budynku, od piwnic po główną kondygnację. W obszarze architektury zamków w Prusach brak porównywalnego przykładu tak radykalnej geometrycznej estetyki.

Rezygnacja z łuków ostrych

Niezwykłą cechą architektury Pałacu Wielkich Mistrzów jest konsekwentne unikanie łuku ostrego we wszystkich portalach i oknach. Wydaje się to tym dziwniejsze, że we wszystkich zamkach krzyżackich, które zostały zbudowane wcześniej lub w podobnym czasie, jest wykorzystywany łuk ostry jako podstawowa forma języka architektury. Mistrz Jan zaprojektował okna i portale zamknięte albo łukiem segmentowym, albo prostym nadprożem. Najbardziej spektakularne w tym kontekście są prostokątne portale Refektarza Letniego i Refektarza Zimowego, których profile na krawędziach ościeży tuż nad posadzką załamują się ku wnętrzu (il. 3, po lewej). Takiej formy portalu należałoby się raczej spodziewać w epoce renesansu, tymczasem w Pałacu Wielkich Mistrzów występuje już ponad 100 lat wcześniej. Konsekwentna rezygnacja z łuków ostrych jest także zjawiskiem wyjątkowym w tamtym czasie. Mistrz Jan udowodnił tym samym, że jest architektem, który potrafił zerwać z tradycjami i zwyczajami swoich czasów na rzecz własnej estetyki.

Sklepienia

Godne uwagi są także widoczne różnice w ukształtowaniu sklepień pomiędzy Pałacem Wielkich Mistrzów a sklepieniami charakterystycznymi dla ówczesnej tradycji budowlanej państwa zakonnego. Podczas gdy budowle na terenie Prus w XIV w. były zasadniczo wyposażone w sklepienia gwiaździste¹³, próżno szukać ich w rezydencji wielkiego mistrza. Tylko w Letnim i Zimowym Refektarzu są dekoracyjne sklepienia żebrowe, których oryginalny i niepowtarzalny rysunek także nie ma analogii na terenie państwa zakonu

¹³ C. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur...*, s. 102–105.

krzyżackiego w Prusach. We wszystkich innych pomieszczeniach Pałacu mistrz Jan wprowadził sklepienia krzyżowe lub kolebkowe – formy jak na tamten czas anachroniczne (il. 4).

Przejścia dla służby jako przykład innowacyjnego planowania

Oprócz stylistycznych cech architektonicznych Pałac Wielkich Mistrzów charakteryzuje się wieloma innowacjami i oryginalnymi rozwiązaniami technicznymi. Jako przykład można wskazać ukryty w wewnętrznych ścianach reprezentacyjnej kondygnacji system przejść dla służby¹⁴. Przejścia prowadziły do lad do serwowania potraw umieszczonych w salach zebrań Pałacu, gdzie służba „nie-widzialnymi rękami” mogła oferować gościom wielkiego mistrza napoje i słodycze. Nie ma rezydencji z XIV w., w której można wskazać istnienie porównywalnego rozwiązania. Dlatego uzasadnione jest założenie, że system korytarzy dla służby został wynaleziony przez mistrza Jana.

*

Powyższe przykłady jasno pokazują, że mistrz Jan odznaczał się wyraźną i indywidualną osobowością artystyczną, połączoną z wybitnymi zdolnościami technicznymi w zakresie praktycznej realizacji swoich pomysłów. Czytelna jest również jego tendencja do ekstremalnego wypróbowywania zasad konstrukcyjnych i sięgania do granic tego, co jest wykonalne. Osobisty styl architekta był tak niezwykle i unikalny, że stosunkowo łatwo zidentyfikować inne budynki, które zaprojektował i wykonał. Poza Pałacem Wielkich Mistrzów rozpoznano dotąd cztery dzieła, które można przypisać mistrzowi Janowi. Zostaną one przedstawione poniżej, przy czym skupię się na tych elementach, które mogą służyć jako argumenty potwierdzające autorstwo budowniczego Pałacu.

¹⁴ Zob. C. Herrmann, *Dienergänge und versteckte Kommunikationswege im Hochmeisterpalast der Marienburg (Malbork)*, „Château Gaillard” 2018, vol. 28, s. 161–171.

Ratusz w Malborku

Ratusz w Malborku można nazwać miniaturową wersją Pałacu Wielkich Mistrzów¹⁵ (il. 5). Liczne elementy (jak krenelaż z narożnymi wieżyczkami czy pomieszczenia ze sklepieniem wspartym na jednej podporze) zostały niemal dosłownie przejęte z budynku Pałacu. Formalne analogie są tak wyraźne, że można obie budowle z dużym prawdopodobieństwem przypisać temu samemu mistrzowi budowlanemu. Ratusz w Malborku jest unikalny pod względem wystroju i struktury w porównaniu z powszechną ówczesnie architekturą ratuszy w Prusach. Również i w tym przypadku oryginalny projekt architekta wykracza poza tradycję budowlaną kraju.

Zamek krzyżacki w Sztumie

Zamek w Sztumie był tylko siedzibą krzyżackiego wójta, ale ze względu na niewielką odległość od Malborka (około 15 km na południe) od późnego XIV w. pełnił także funkcję miejsca wypoczynku lub drugiej, tymczasowej rezydencji wielkich mistrzów. Sztum był w Prusach po Malborku zamkiem, w którym wielki mistrz przebywał najczęściej. Przez długi czas zamkowi poświęcano w badaniach niewiele uwagi, ponieważ średniowieczna struktura budowlana zachowała się jedynie fragmentarycznie i została w XIX w. mocno przekształcona. Długo nie była jasna historia budowli, ale ostatnie badania przyniosły wyraźniejszy obraz¹⁶. Zgodnie z ich wynikami budowę murowanego zamku podjęto dopiero po 1377 r. i wznoszono go w kilku fazach między 1380 r. a początkiem XV w.¹⁷ To jest dokładnie ten okres, w którym mistrz Jan służył wielkiemu mistrzowi. W związku z tym uzasadnione jest przypuszczenie, że architekt działał również w Sztumie, w zamku, który funkcjonalnie uzupełniał nowy Pałac Wielkich Mistrzów. Analiza stylistyczna możliwa jest w tym wypadku jedynie w ograniczonym

¹⁵ Zob. C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 378–379.

¹⁶ Por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Zamek krzyżacki w Sztumie w świetle źródeł pisanych [w:] 600 lat Sztumu. Studia z dziejów miasta i parafii św. Anny*, red. A. Starczewski, R. Biskup, Sztum 2017, s. 22–44; B. Wasik, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Sztumie (stan. nr 4) przeprowadzonych w 2019 roku*, Malbork 2019 (mps).

¹⁷ Por. B. Wasik, *Sprawozdanie...*, s. 114–127.

zakresie, ze względu na stan zachowania sztumskiego zamku. Niemniej jednak istnieją pewne konkretne wskazówki, które przemawiają za przypisaniem Sztumu mistrzowi Janowi. W zachowanych sztumskich budowlach widać, że wszystkie okna i portale konsekwentnie są pozbawione łuków ostrych, występują tu tylko łuki segmentowe lub proste zamknięcia (il. 6). Była to jedna z bardziej charakterystycznych cech architektonicznego stylu mistrza Jana, która wśród zamków na terenie państwa zakonnego jest właściwa tylko dla Pałacu Wielkich Mistrzów w Malborku oraz zamku w Bytowie. Działalność architekta w Sztumie wypełniłaby również lukę czasową w rozbudowie Pałacu w Malborku. Szeroko zakrojona rozbudowa rezydencji została przeprowadzona w przeważającej części pomiędzy 1380 a 1385 r., po czym nastąpiła przerwa i dopiero około roku 1393/1397 została zakończona przebudową południowo-wschodniej partii Pałacu. Działalność mistrza Jana w Sztumie wypełniłaby tę przerwę i tym samym uzupełniłaby jego *oeuvre*.

Zamek krzyżacki w Bytowie

Już Konrad Steinbrecht i Bernhard Schmid dostrzegli uderzające podobieństwa między poszczególnymi elementami architektury zamku granicznego w Bytowie i Pałacu Wielkich Mistrzów i wywnioskowali, że działał tu ten sam mistrz budowlany¹⁸. To spostrzeżenie jest słuszne, nawet jeśli funkcje obu budynków były bardzo różne. Pałac Wielkich Mistrzów stanowił książęcą rezydencją, Bytów zaś jedynie siedzibę prokuratora i warownię graniczną na zachodnich obrzeżach państwa zakonnego. Niższy rangą status Bytowa widać na przykład w doborze materiału budowlanego i zasadniczej formie budowli. W malborskiej rezydencji jako budulec wykorzystano cegłę i importowany kamień, przy czym cegła była w tym wypadku materiałem o niższej randze. W Bytowie zastosowano cegłę i kamień polny; tutaj cegła miała jednak status cenniejszego materiału, z którego wykonywano np. obramienia okienne i portale, czyli te elementy, które w Pałacu Wielkich

¹⁸ Na temat historii budowy oraz badań zamku w Bytowie zob. C. Herrmann, *Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen* [w:] *Die Burg im 15. Jahrhundert*, hrsg. v. J. Zeune, Braubach 2011 („Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V.”, Reihe B: „Schriften”, Bd. 12), s. 160–162.

Mistrzów robiono z kamiennych ciosów. W Bytowie znajdują się więc charakterystyczne dla Pałacu Wielkich Mistrzów prostokątne portale, tu jednak wykonane z cegły, a nie z ciosów kamiennych, i o prostszym profilowaniu. (il. 7, po prawej). Język architektury mistrza Jana jest jednak w Bytowie wyraźnie rozpoznawalny, choć dostosował go do zmienionych wymogów zamku prokuratorowskiego. Dotyczy to również np. form sklepień czy organizacji przestrzennej. Wykazują one także charakterystyczne dla mistrza Jana cechy znane z Malborka, które nie występowały w innych zamkach krzyżackich. Brakuje tu jednak wyrafinowanych form detalu, które można znaleźć na reprezentacyjnym piętrze Pałacu Wielkich Mistrzów. Jeśli chodzi o okres powstania, Bytów, jako kolejna budowla mistrza Jana po wzniesieniu Pałacu w Malborku, doskonale wpisuje się w chronologiczną kolejność: Pałac Wielkich Mistrzów, wraz z wymalowaniem wnętrza ukończono w 1397 r., początek budowy zamku w Bytowie jest zaś potwierdzony w roku 1398.

Już ze względu na swoją militarną funkcję Bytów musiał otrzymać zupełnie inną formę architektoniczną niż rezydencja wielkiego mistrza. Wysokie mury obwodowe wzmocnione narożnymi wieżami charakteryzują zewnętrzny wygląd zamku i gwarantują potencjał defensywny (il. 7, po lewej). Nie były to jednak typowe w tym czasie średniowieczne okrągłe wieże, mamy raczej do czynienia ze znaczącą zmianą tradycyjnego sposobu budowania. Bytowskie wieże są całkowicie przystosowane do użycia broni palnej (rusznice), co widać zarówno w rodzaju strzelnic, jak i w otwarciu (pierwotnie) wież od strony dziedzińca. Brak muru w tym miejscu miał ułatwić, po użyciu broni palnej, szybkie wydostanie się z wnętrza wieży oparów prochu. Rozwiązania architektoniczne zostały więc zaadaptowane do potrzeb nowoczesnej techniki wojennej. Bytowskie wieże, przystosowane do użycia broni palnej, są pierwszymi znanymi tego rodzaju wieżami w środkowej Europie; były poprzednikami bastei. Mistrz Jan okazał się twórcą innowacyjnych rozwiązań również w dziedzinie architektury militarnej¹⁹.

¹⁹ Na wczesną datę powstania w Bytowie wież przystosowanych do użycia broni palnej zwracano uwagę już w starszej literaturze naukowej, zob. np.: H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. 4, H. 2: *Die Kreise Bütow und Lauenburg*, Stettin 1911, s. 152–184; C. Steinbrecht, *Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen*, Bd. 4: *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preußen*, Berlin 1920, s. 39–50; H. Domańska, *Z badań nad problemem*

Rezydencja biskupia w Arensburgu/Kuressaare

Omówione dotychczas obiekty były inspirowane architekturą Pałacu Wielkich Mistrzów. Ale gdzie należy szukać początków drogi mistrza Jana jako architekta budowli rezydencjonalnych? Kiedy wielki mistrz Winrich von Kniprode zaangażował go około 1380 r. do rozbudowy Pałacu, architekt musiał już wcześniej wykazać się jakimś wybitnym dziełem, dzięki któremu został polecony jako wykonawca tak wymagającego przedsięwzięcia jak budowa w Malborku. Rzeczywiście, istnieje zamek, który pod wieloma względami wykazuje uderzające podobieństwo do Pałacu Wielkich Mistrzów i został ukończony bezpośrednio przed podjęciem budowy Pałacu. Jest to rezydencja biskupa Ozylii w Arensburgu (Kuressaare w dzisiejszej Estonii)²⁰ (il. 8). Uderza porównywalna konsekwencja w zastosowaniu stylu geometrycznego, rezygnacji z ostrołukowych okien i portali lub konstruowaniu sklepień krzyżowych. Szczególnym przykładem bliskości stylistycznej jest profilowany prostokątny portal w Arensburgu, który jest bardzo podobny do „renesansowych” portali Pałacu Wielkich Mistrzów (il. 9, po prawej). Innymi wspólnymi cechami obu obiektów są duża umywalka do mycia rąk przy wejściu do dużego refektarza oraz intensywny pomarańczowy kolor ścian w sieni. Można więc wskazać nie jedno, ale wiele podobieństw między rezydencją w Arensburgu i Pałacem Wielkich Mistrzów w Malborku²¹.

Analiza stylistyczno-formalna architektury dostarcza ważkich argumentów, przemawiających za przypisaniem Pałacu Wielkich Mistrzów i Arensburga temu samemu budowniczemu. Czy jednak teza ta jest wiarygodna również z historycznego punktu widzenia? Dla interesującego nas czasu istnieją źródła świadczące o bezpośrednim związku pomiędzy Arensburgiem i rezydencją wielkiego mistrza na początku lat 80. XIV w. W biskupstwie ozylskim doszło w latach 1380/1381 do tragicznych wydarzeń²². Biskup Henryk Biscop, piastujący urząd od 1374 r., wdał się w zażarty

przystosowania zamków Pomorza Wschodniego do broni palnej w latach 1390–1520, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 4, s. 323–335, tutaj s. 331–332.

²⁰ Por. C. Herrmann, *Die Arensburg/Kuressaare – neue Überlegungen zur Datierung und zum Baumeister* [w:] „Burgen und Schlösser” 2021, H. 4, s. 212–227.

²¹ Zob. C. Herrmann, *Hochmeisterpalast...*, s. 403–407.

²² Zob. *ibidem*, s. 409. Do tego wydarzenia i jego konsekwencji odnoszą się następujące źródła pisane: *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst*

spór z kanonikami i z tego powodu wkrótce po objęciu biskupstwa przeniósł swoją siedzibę z Hapsal do Arensburga i w związku z tym zlecił rozbudowę skromnego dotychczas zamku. Spór osiągnął punkt szczytowy w 1380 r., kiedy kanonicy uwięzili swojego biskupa i rok później go zamordowali. Z konfliktu, który nastąpił po tych wydarzeniach, zwycięsko wyszedł zakon krzyżacki, ponieważ udało mu się wprowadzić na stolec biskupi jednego ze swoich zwolenników. Był to Winrich von Kniprode, bratanek wielkiego mistrza o tym samym imieniu. W procesie o zabójstwo biskupa arcybiskup Rygi nawet oskarżył zakon krzyżacki o zainicjowanie tego morderstwa. W każdym razie wielki mistrz był dobrze poinformowany o wydarzeniach z 1380 r. i prawdopodobnie również w nie uwikłany²³.

Istnieje również architektoniczna spuścizna tego wydarzenia. W izbie mieszkalnej biskupa znajduje się zintegrowana z nią cela więzienna z czasu budowy – unikalne rozwiązanie w europejskiej architekturze rezydencjonalnej. Istnienie tego pomieszczenia można wyjaśnić jedynie wydarzeniami z 1380 r. Kanonicy po pojmaniu biskupa Henryka zlecieli architektowi nowego zamku, którego budowa właśnie dobiegała końca, wbudowanie celi w mieszkaniu biskupa. Jednocześnie mogła to być ostatnia praca mistrza budowlanego w Arensburgu, ponieważ po pojmaniu jego zleceniodawcy był zmuszony zakończyć tam swoją działalność. Architekt potrzebował nowej pracy w tym samym roku, w którym planowano rozbudowę Pałacu w Malborku. Ponieważ wielki mistrz Winrich von Kniprode był dobrze poinformowany o wydarzeniach w Arensburgu, mógł również wiedzieć, że jest tam doskonały budowniczy. Prawdopodobnie zaangażował więc bezrobotnego wówczas architekta – naszego mistrza Jana – w Malborku. Wszystko to jest hipotezą, ale – moim zdaniem – bardzo dobrze uzasadnioną i historycznie wiarygodną.

Regesten, Bd. 3 (1368–1393), hrsg. v. F.G. von Bunge, Reval 1857, nr 1168, 1169, 1170, 1172, 1174, 1178, 1179, 1187, 1197, 1204.

²³ Zakon krzyżacki posiadał część wyspy Ozylii i był bezpośrednio zaangażowany w konflikt pomiędzy kapitułą katedralną, biskupem i arcybiskupem. Starania o zawarcie pokoju między walczącymi stronami przyniosły efekt w 1383 r. dzięki mediacji zakonu krzyżackiego (zob. lista dokumentów w przyp. 22). Protegowany przez Wielkiego Mistrza Winricha von Kniprode bratanek o tym samym imieniu zastąpił zamordowanego Henryka jako nowy biskup Ozylii (M. Glauert, B. Jähning, *Winrich von Kniprode (†1419)* [w:] *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*, hrsg. v. E. Gatz, Berlin 2001, s. 496–497).

Czeskie pochodzenie?

Czy wiadomo, gdzie pracował mistrz Jan, zanim przybył do Arensburga około 1375 r.? Podobnie jak architektura Pałacu Wielkich Mistrzów w Prusach, Arensburg był obcy i unikalny w kontekście tradycji budowlanej w Inflantach. Mistrz budowlany najprawdopodobniej nie pochodził więc ze środowiska budowniczych inflanckich. Istnieją przesłanki (na podstawie jego repertuaru form, szczególnie pewnych form konsol), na podstawie których można wysunąć hipotezę, że mistrz Jan wykształcenie kamieniarskie odebrał w Czechach i we wczesnych latach aktywności zawodowej pozostawał pod wpływem tamtejszego środowiska. Przemawiają za tym na przykład wyraźne analogie w ukształtowaniu konsol w Malborku i Arensburgu oraz w Kutnej Horze czy Pradze (klasztor Emaus). To samo dotyczy specjalnego typu konsol na zewnątrz budowli („konsole kolanowe” pod narożnymi wieżyczkami), dla których analogiczne przykłady można znaleźć w Czechach lub na Węgrzech (il. 10). Jednak do tej pory nie udało się odnaleźć w Czechach budowli, którą można by w całości przypisać mistrzowi Janowi. Albo wczesne prace architekta nie zachowały się, albo jego własny styl nie był jeszcze tak wyraźnie rozwinięty w pierwszej fazie jego działalności, aby budynki te można było zidentyfikować wyłącznie na podstawie analizy stylistyczno-formalnej.

Krytyka

Podczas dyskusji prowadzonych nad moimi tezami dotyczącymi osobowości artystycznej mistrza Jana na polu architektury pojawiają się dwa często zgłaszane zastrzeżenia. Obydwa odnoszą się do ścisłego związku, jaki zakładam pomiędzy architektoniczną specyfiką Pałacu Wielkich Mistrzów a osobowością artystyczną mistrza budowlanego. Pogląd, zgodnie z którym szczególnie cechy budynku wynikają przede wszystkim z twórczej siły architekta, dla wielu kolegów specjalistów za bardzo się wpisuje w tradycyjny sposób myślenia, który we współczesnym naukowym dyskursie jawi się już jako anachroniczny. Przywodzi to na myśl swoisty kult geniuszu, który miał być przezwyciężony. Niezwykła jakość i oryginalność architektury Pałacu Wielkich Mistrzów jest niewątpliwa – ale jak można by to wyjaśnić, nie powołując się na wyjątkową twórczą siłę mistrza odpowiedzialnego za projekt i realizację?

Alternatywą dla genialnego mistrza budowlanego często jest brany pod uwagę wpływ zleceniodawcy. Czy specyfika Pałacu Wielkich Mistrzów może być egzemplifikacją osobistego stylu architektonicznego zleceniodawcy, jedynie zrealizowanego w praktyce przez mistrza budowlanego? Zamiast mistrza Jana w centrum naszego zainteresowania musiałby znaleźć się wielki mistrz Winrich von Kniprode. Intensywna komunikacja między zleceniodawcą a jego architektem jest nieodzowna i odnosi się w zasadzie do wszystkich ambitnych przedsięwzięć budowlanych. Jednak sposób, w jaki ta interakcja przebiegała w XIV w., pozostaje w dużej mierze nieznaną, z powodu braku przekonujących źródeł. Z mojego punktu widzenia w wypadku Pałacu Wielkich Mistrzów istnieją dwa zasadnicze powody, dla których nie można mówić o decydującej roli zleceniodawcy. Po pierwsze, Winrich von Kniprode sprawował urząd wielkiego mistrza przez prawie 30 lat, gdy około 1380 r. rozpoczęto budowę. Gdyby niezwykle cechy architektury pałacu były wyrazem jego osobistego stylu, należałoby przyjąć, że elementy tego stylu powinny były się pojawić wcześniej w architekturze zakonu. Tak jednak nie jest; wręcz przeciwnie, architektura Pałacu Wielkich Mistrzów stoi w rażącym kontraście do wszystkich budowli, które zostały wzniesione wcześniej za panowania Winricha. Nie da się również wyjaśnić, dlaczego po śmierci wielkiego mistrza w 1382 r. powstały w Prusach jeszcze trzy budowle (ratusz w Malborku, zamki krzyżackie w Sztumie i Bytowie), które wykazują cechy tego szczególnego stylu. Z pewnością wielki mistrz Winrich von Kniprode dał mistrzowi Janowi wiele konkretnych wytycznych odnośnie do wielkości, wymagań w zakresie użytkowania i wyposażenia nowego Pałacu. Jednak specyficzna realizacja, zarówno od strony technicznej, jak i artystycznej była prawdopodobnie w dużej mierze dziełem architekta. Wysoka jakość projektu i wykonania architektonicznego Pałacu, czytelne w najdrobniejszych szczegółach, nie mogły być dziełem nieobeznane z tematem laika, opierały się na kompetencjach i zdolnościach twórczych wysoce utalentowanego specjalisty w dziedzinie budownictwa.

Drugi krytyczny argument odnosi się do przypisania mistrzowi Janowi wyżej wymienionych budowli, inspirowanych architekturą Pałacu. Czy nie byłoby możliwe, aby imponująca forma nowego Pałacu Wielkich Mistrzów wpłynęła na rozwój architektury w Prusach, by inni mistrzowie budowlani, zainspirowani tym dziełem, odwoływali się do niego, stosując nowy język formalny?

Wyeliminowałoby to konieczność bezwarunkowego przypisywania budowli powstałych pod wpływem architektury Pałacu mistrzowi Janowi. Jest to z pewnością wyobrażalna możliwość, ale w tym konkretnym przypadku raczej mało prawdopodobna, ponieważ Pałac Wielkich Mistrzów nie miał trwałego wpływu na rozwój stylistyczny architektury w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. W sumie są tylko trzy budowle, które można uznać za jego bezpośrednio naśladownictwa, ze względu na kilka formalnych analogii i bezpośrednią bliskość w czasie w stosunku do okresu budowy Pałacu Wielkich Mistrzów. Poza tym we wskazanych budowlach nie tylko zostały zaczerpnięte i powtórzone elementy architektury Pałacu Wielkich Mistrzów. Szczególnie w zamku w Bytowie, poza dalszym rozwojem poszczególnych motywów, pojawiły się również nowe rozwiązania, takie jak narożne wieże przeznaczone do użycia broni palnej. Mistrz budowlany, który zaprojektował Bytów, nie był naśladowcą, ale wysoce kreatywnym wynalazcą. Wiele zatem wskazuje na to, że specyficzne formy architektury i rozwiązania konstrukcyjne Pałacu Wielkich Mistrzów oraz kilku związanych z nim budowli były wytworem artystycznego „języka” jednej i tej samej osobowości.

Podsumowanie: hipotetyczna biografia mistrza Jana

Można sformułować następujące hipotetyczne stwierdzenia na temat biografii mistrza Jana: urodził się około 1350 r. i prawdopodobnie uczył się kamieniarskiego rzemiosła na terenie Czech. Jako mistrz budowlany, odpowiedzialny także w zakresie projektowania, przypuszczalnie wykonał tam co najmniej jedno wczesne dzieło, które pozwoliło mu ubiegać się o zlecenie w Arensburgu. Ta pierwsza budowla z około 1370 r. pozostaje jednak nieznaną, znajdowała się być może w Czechach, jednak to założenie nie jest niczym dostatecznie poparte. Mistrz Jan w 1374 r. być może został powołany przez biskupa Henryka do budowy rezydencji w Arensburgu. Istnieje tam wiele stylistycznych i koncepcyjnych analogii do Pałacu Wielkich Mistrzów. Po tym, jak biskup w 1380 r. został wzięty do niewoli i następnie zamordowany, w które to wydarzenia był uwikłany zakon krzyżacki, mistrz Jan przeniósł się na zamek w Malborku, gdzie Winrich von Kniprode zlecił mu budowę nowego

Pałacu Wielkich Mistrzów. Budowę tę prowadził do jej zakończenia (wymalowania wnętrz w 1397 r.) i jednocześnie zaprojektował ratusz dla miasta Malborka. Także druga rezydencja wielkiego mistrza w Sztumie mogła być dziełem mistrza Jana. Następnie w latach 1398–1406 pracował jako architekt zamku krzyżackiego w Bytowie. Po tej realizacji ślad po nim ginie, być może wkrótce potem zmarł albo jego późniejsze dzieła po prostu nie przetrwały.

Dzięki swoim innowacyjnym dziełom budowlanym w dziedzinie architektury zamków mistrz Jan zajął indywidualną pozycję w nurcie środkowoeuropejskiego „gotyku redukcyjnego”. Był suwerenną i wysoce kreatywną osobowością artystyczną. Potrafił wyjść poza istniejące tradycje i odkrywać nowe ścieżki oraz sięgać po rozwiązania architektoniczne, które niejednokrotnie przekraczały ówczesne możliwości techniczne. Należy więc mistrza Jana postawić w jednym szeregu z innymi wybitnymi architektami jego epoki, jak: Piotr Parler, Ulrich von Ensingen, Hans von Burghausen czy Madern Gerthener.

Il. 1. Fasada zachodnia Pałacu Wielkich Mistrzów
Ilustracje 1–10: fot. © Christofer Herrmann.

Il. 2. Abstrakcyjna rzeźba architektoniczna Pałacu Wielkich Mistrzów w stylu geometrycznym

Il. 3. Portale z prostym nadprożem lub zamknięte łukiem segmentowym

Il. 4. Pałac Wielkich Mistrzów, pomieszczenia apartamentu wielkich dostojników ze sklepieniami krzyżowymi

Il. 5. Ratusz w Malborku, fasada główna

Il. 6. Zamek krzyżacki w Sztumie, budynek gospodarczy

Il. 7. Zamek krzyżacki
w Bytowie, widok
od południa (u góry) i portal
wewnętrzny

Il. 8. Rezydencja biskupia w Arensburgu /Kuressaare (Estonia), duży refektarz

Il. 9. Arensburg, portale

Il. 10. Konsolle w Pałacu Wielkich Mistrzów (po lewej), w Czechach (pośrodku) i na Węgrzech (po prawej)

Bibliografia

Źródła drukowane

Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Bd. 3 (1368–1393), hrsg. v. F.G. von Bunge, Reval 1857.

Die Reste des Marienburger Konventsbooks aus den Jahren 1395–1398, hrsg. v. A. Sielmann, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1920, t. 60, s. 67–73.

Literatura przedmiotu

Herrmann C., *Die Arensburg/Kuressaare – neue Überlegungen zur Datierung und zum Baumeister*, „Burgen und Schlösser” 2021, H. 4, s. 212–227.

Herrmann C., *Dienergänge und versteckte Kommunikationswege im Hochmeisterpalast der Marienburg (Malbork)*, „Château Gailard” 2018, vol. 28, s. 161–171.

Herrmann C., *Der Hochmeisterpalast auf der Marienburg*, Petersberg 2019.

Herrmann C., *Ragnit, Neidenburg, Bütow – die letzten drei Deutschordensburgen in Preußen* [w:] *Die Burg im 15. Jahrhundert*, hrsg. v. J. Zeune, Braubach 2011 („Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V.”, Reihe B: Schriften, Bd. 12), s. 155–164.

- Jóźwiak S., Trupinda J., *Zamek krzyżacki w Sztumie w świetle źródeł pisanych* [w:] *600 lat Sztumu. Studia z dziejów miasta i parafii św. Anny*, red. A. Starczewski, R. Biskup, Sztum 2017, s. 22–44.
- Pospieszny K., *Malbork (Marienburg)* [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce. Katalog zabytków*, red. A. Labuda, K. Secomska, Warszawa 2004, s. 70–73.
- Schmid B., *Maler und Bildhauer in Preußen*, „Altpreußische Forschungen” 1925, Bd. 1, s. 39–51.
- Steinbrecht K., *Der Hochmeisterpalast* [w:] *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober 1916 bis zum 1. Juli 1920*, Danzig 1920, s. 7–16.
- Trupinda J., *Das Amt des „Bauleiters” (magister lapidum; magister laterum; steinmeister; czygelmeyster; muwermeister) im Deutschordensstaat im 14. Jh. und in der ersten Hälfte des 15. Jh.*, „Ordines Militares” 2015, vol. 20, s. 239–268.
- Trupinda J., *Zespół heraldyczny z herbem von Jungingen w systemie dekoracji malarskiej piętra reprezentacyjnego Pałacu Wielkich Mistrzów w Malborku*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2006, t. 12, s. 397–423.
- Voigt J., *Das Stilleben des Hochmeisters des deutschen Ordens und sein Fürstenhof* [w:] *Historisches Taschenbuch*, 1. Jahrgang, Leipzig 1830, s. 167–253.
- Wasik B., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Sztumie (stan. nr 4) przeprowadzonych w 2019 roku*, Malbork 2019 (mps).

Abstract

Master John – the architect of the Grand Master’s Palace in Malbork: The oeuvre and original style of an outstanding master builder between 1375 and 1406

On the basis of historical sources and stylistic-construction comparative studies, the following hypothetical statements can be formulated about the biography of Master John. He was born around or before 1350 and probably trained as a stonemason in Bohemia. About 1374 he was probably appointed by bishop Henry (of the diocese of Ösel-Wiek in Livonia) to build the residence in Arensburg, where there can be found numerous stylistic and conceptual parallels to the Grand

Master's Palace. After the capture and later murder of the bishop in 1380, in which the Teutonic Order was involved, Master John moved to Malbork Castle, where he was commissioned by Winrich von Kniprode to build the new Grand Master's Palace. He supervised this building process until its completion (the painting of the interiors in 1397) and, at the same time, designed the town hall of Malbork. Also the secondary residence of the Grand Master in Sztum could have been a creation of Master John. From 1398 to 1406 Master John was the architect of the Teutonic Order's castle in Bytów.

With his unconventional architectural creations in the field of castle building, Master John occupied an outstanding position within the Central European "Reduction Gothic". His was an independent and highly creative artistic personality, able to go beyond existing traditions and find new individual ways of doing things. Master John can thus be put on a par with other exceptional architects of his time (Peter Parler, Ulrich von Ensingen, Hans von Burghausen, and Madern Gerthener).